

© Б. А. ПРИЩЕПА, Ю. М. РУСАКОВА, Л. В. ЧМІЛЬ* 2023

НАПИСИ НА ІВРИТІ НА КЕРАМІЧНОМУ ПОСУДІ XVII—XVIII СТ.

Статтю присвячено аналізу єврейських написів на керамічному посуді XVII—XVIII ст. із Києва, Білої Церкви й Острога. Такі епіграфічні пам'ятки вперше вводяться до наукового обігу в Україні.

К л ю ч о в і с л о в а: Київ, Біла Церква, Острог, XVII—XVIII ст., керамічний посуд, написи на івриті.

Питання єврейських написів на керамічному посуді ранньомодерного часу в українській археологічній літературі досі не порушувалося. Однак під час досліджень різних міст уже знайдено понад десяток посудин із написами на івриті, які потребують інтерпретації та введення до наукового обігу. Зазначимо, що насправді таких написів може бути й більше, проте труднощі з їх атрибуцією призводять до того, що дослідники не публікують цих матеріалів. У даній статті вводиться у науковий обіг такий посуд із досліджень трьох міст — Білої Церкви, Києва, Острога.

У 1981 р. під час розкопок у Білій Церкві на Замковій горі в межах замку XVI—XVIII ст. Р. С. Орлов дослідив залишки заглибленої будівлі. Її виявлено в розкопі 1, розташованому біля південного кута замкового майданчика. Дослідник визначив будівлю як погріб і датував початком XVIII ст. (Орлов 1994, с. 23). З цієї будівлі походить багата колекція однотипного за технологічними й декоративними ознаками керамічного посуду, серед якого було три посудини з написами. Це дві фрагментовані тарілки¹, фото яких є у звіті про розкопки, та «дворучна ваза», ілюстрація якої у звіті, на жаль, відсутня. Напи-

си на всіх посудинах були ідентичні й склалися з трьох літер («Песах»), схожих на «ПОЭ» з крапкою над ними, які так і було визначено у звіті й публікації (Орлов, Покас 1981, с. 14-15, рис. 32-34; Орлов 1994). Тарілки, як можна судити з масштабу на фото, мають різний розмір. Одна з них маленька, діаметром близько 16 см, вкрита двоколірною поливою (криси зеленою, дзеркало коричневою), має підполив'яний прокреслений орнамент у вигляді ліній і хвиль. Напис нанесено із зовнішнього боку під вінцями червоною фарбою — опискою. По краю денця має широкі пласкі зрізи (рис. 1: 1). Інша тарілка дуже велика, діаметром близько 40 см, вкрита зеленою поливою, має прокреслений гребінцем підполив'яний орнамент у вигляді фестонів на дзеркалі й хвиль на крисах. Напис також нанесено опискою із зовнішнього боку, але на денці (рис. 1: 2). Виготовлено посудини з білої глини. Вінця у них виконані у вигляді округлих валиків. Типологічно такі тарілки характерні для XVII ст., хоча трапляються і в першій половині XVIII ст. Вони не відрізняються від масового посуду Середньої Наддніпряниці того часу, проте тарілки таких великих розмірів, як друга, зустрічаються рідко. Третя посудина була з наліпними валиками та вкрита зеленою поливою всередині і на вінцях (Орлов, Покас 1981, с. 15). На жаль, ми поки що не можемо судити про її форму й орнаментацию², але відзначимо, що кухлі чи вази з двома вухами не характерні для наддніпрянського гончарного виробництва ранньомодерного періоду.

Ще одну знахідку посудини з написом виявлено 2005 р. під час археологічного дослідження території Старого Арсеналу в Києві (керівник Г. Івакін). Як відомо з писемних джерел, з кінця XVI до початку XVIII ст. тут розміщувався Вознесенський жіночий монастир. Один із досліджених хронологічних горизонтів, до якого належить понад 100 об'єктів, можна пов'язати з монастирськими спорудами. Вони

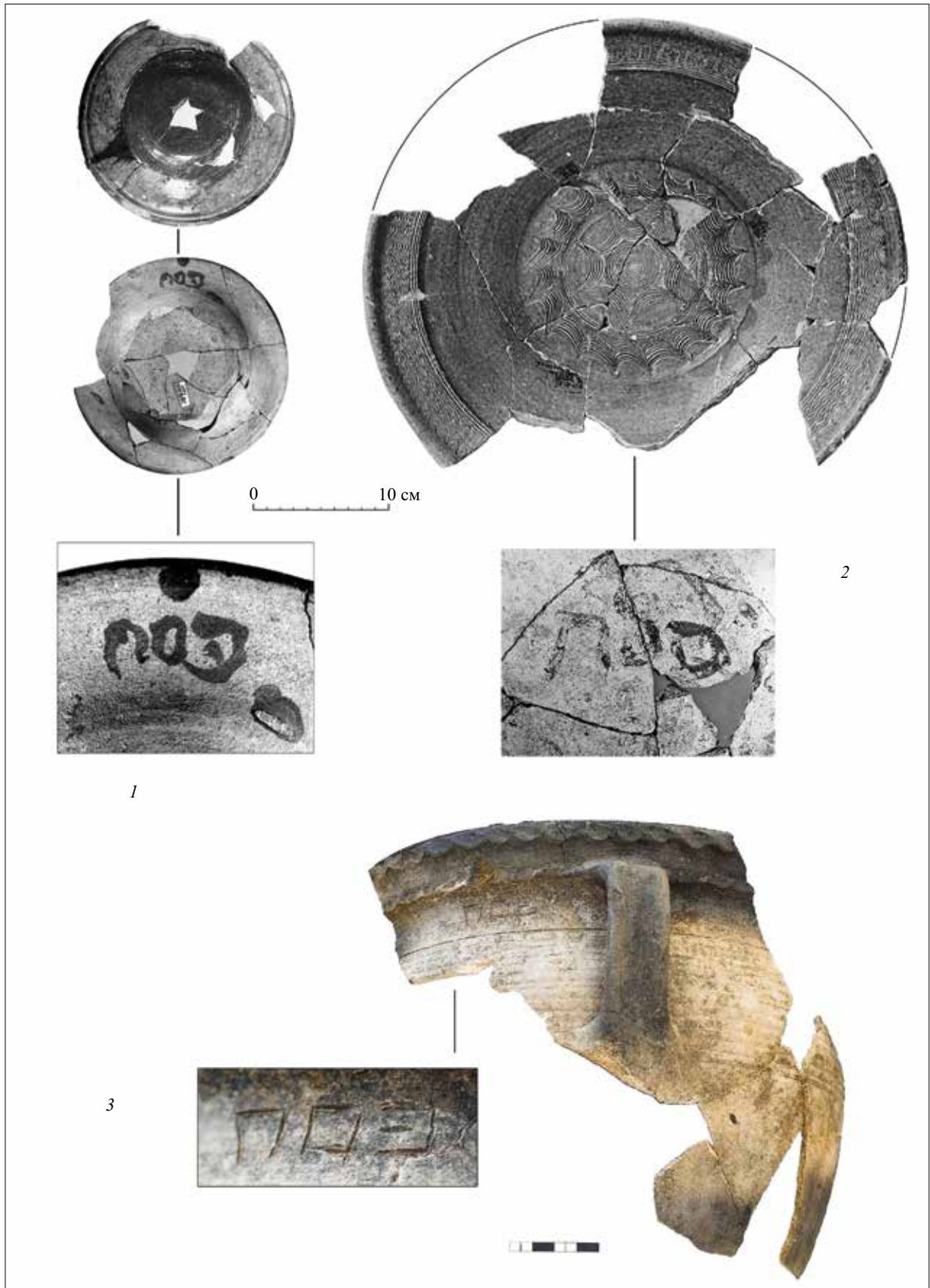
* ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, ORCID: 0000-0003-0345-5994; arheol57@ukr.net

РУСАКОВА Юлія Михайлівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник економічної школи імені Тьомкіна, Університет Райхмана (Міждисциплінарний центр в Герцлії), ORCID: 0009-0000-9611-9601, rusakovaj@gmail.com

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID: 0000-0002-0672-8110; chmil_lesia@iananu.org.ua

¹ Зараз ці тарілки зберігаються в Білоцерківському краєзнавчому музеї, № KB-19822//A-262 та № KB-19819//A-259. Виставлені в експозиції історії періоду XIV—XVIII ст.

² Інформацію про цю посудину, як і про дві попередні, взято лише зі звіту Р. Орлова й П. Покаса, оскільки під час воєнного стану доступ до музейних експонатів закритий.

Рис. 1. Тарілки з будівлі рубежу XVII—XVIII ст. в Білій Церкві (1, 2) та горщик з будівлі XVII ст. в Києві (3). 1, 2 — за: Орлов, Покас 1981, рис. 32, 33.ІІ, 34

Fig. 1. Plates from the building of the late 17th — early 18th centuries in Bila Tserkva (1, 2) and a pot from the building of the 17th century in Kyiv (3). 1, 2 — after: Орлов, Покас 1981, fig. 32, 33.ІІ, 34

розміщуються по периметру монастирського подвір'я навколо церкви, як це позначено на відомих планах монастиря. Серед указаних об'єктів виділяються будівлі, льохи, господарчі ями тощо. Із їх заповнення походить велика кількість різноманітної кераміки та інших знахідок, у тому числі нумізматичних, які підтверджують датування об'єктів XVII ст. В одному з цих об'єктів у північно-західній частині арсенальського подвір'я знайдено фрагментований горщик, на шийці якого до випалу продрапано напис, ідентичний попереднім (рис. 1: 3). Горщик за типологічними ознаками й супутнім керамічним матеріалом датується серединою XVII ст. Він виконаний зі слабоозалізненої глини, світло-рожевого кольору, з плямами кіптяви. Має високі прямі вінця, прикрашені двома рядами заципів — по верху й по валику на середині вінця. У горщика є вухо, верхній кінець якого кріпиться до цього валика, а нижній до максимального розширення тулуба (опука). У верхній частині горщик прикрашений широким поясом рифлення, по краях якого ледь помітні тонкі смужки описки. За своїми технологічними й морфологічними ознаками він не відрізняється від масового керамічного матеріалу з цієї пам'ятки. Щоправда, серед останнього заципи по валику на середині вінця трапляються рідко. Цікавим є питання, чи використовувався цей горщик у монастирському господарстві. Хоча, звичайно, є імовірність його потрапляння в об'єкт із позамонастирської території.

У 2008 р. під час розкопок у центральній частині міста Острога на проспекті Незалежності, 3 в розкопці 8 у заповненні споруди 23 виявлено глиняний посуд із написами (Прищепта ін. 2009, с. 39-41). Споруда 23 датована першою половиною XVII ст. Це рештки погребя (пивниці), що мав вертикальний вхід завглибшки понад 6 м. Погріб був одним з об'єктів житлової забудови біля західного кута давньої Ринкової площі, на початку вулиці, що вела до Луцької брами.

Комплекс посуду з написами зі споруди 23 містить фрагменти трьох тарілок, два маленькі кухлики та один великий кухоль.

Фрагменти тарілки світло-глиняної (рис. 2: 1). Діаметр вінця 24 см, збереглася на висоту 6,3 см, товщина стінок 0,5—0,7 см. Літери нанесені зовні коричневою фарбою.

Фрагмент тарілки з глини цеглистого кольору (рис. 2: 2). Із середини вкрита поливою червоного кольору. Діаметр вінця 31 см, зберегла-

ся на висоту 6,2 см, товщина стінок 0,6 см. Літери нанесені зовні білою поливою.

Фрагмент стінки білоглиняної тарілки, його розміри 4×5×0,4 см (рис. 2: 3). Із середини вкрита зеленою поливою. Літери нанесені зовні коричневою фарбою.

Два мініатюрні кухлики біло-глиняні, із середини вкриті зеленою поливою (рис. 2: 4, 5). Перший має висоту 4,5 см, діаметр вінця — 7,3 см, діаметр дна — 3,3 см, товщина стінок 0,6—1,0 см. Другий має висоту 3,3 см, діаметр вінця — 7 см, діаметр дна — 3,2 см, товщина стінок 0,5 см. Розміри ручки — 2,2×2×1 см. Літери — «Pesah» («Песах») нанесені зовні коричневою фарбою.

Кухоль біло-глиняний циліндричний із прямокутною ручкою (рис. 2: 6), тулуб прикрашений у техніці різькування рослинними орнаментальними композиціями, виконаними зеленим і коричневим кольором. Ручка й зона кухля, де вона кріпиться, вкриті горизонтальними лініями коричневого кольору. Придонна частина відділена горизонтальною лінією, тут по окружності коричневою фарбою нанесений напис — «kimkha de Piskha» («борошно до свята Песах»). Висота посудини 13 см, діаметр вінця 10 см.

Кухоль є типовим для українського гончарного виробництва того часу. За формою не відрізняються й тарілки. Натомість маленькі кухлики такої форми не характерні для українського ранньомодерного гончарства.

Якщо написи на острозькому посуді можна було відразу визначити як написи на івриті, то атрибуція придніпровських матеріалів була спершу не така однозначна, оскільки вони містили лише три літери, схожі на кириличні. Автор білоцерківських розкопок Р. С. Орлов трактував ці написи як клейма майстра (Орлов 1994, с. 23). Схожий напис виявлено на стінках посуду XVII ст. із Вітебська. О. Н. Левко зазначала, що одиничні знахідки кераміки з такими написами траплялися і в інших містах Білорусі — Мінську та Заславлі. Не знаючи про білоцерківські посудини, вона також припускала, що це могли бути клейма — знаки майстра (Левко 1992, с. 19). Проте виявлення аналогічних українських матеріалів виключило це припущення. Було зрозуміло, що такі значно віддалені територіально написи не можуть належати одному майстру. Проте їх значення лишалося неясним (Чміль 2010).

Першим правильно атрибував такий напис на білоруських матеріалах В. Какарєко. Він опублікував скарбнички, які використовували-

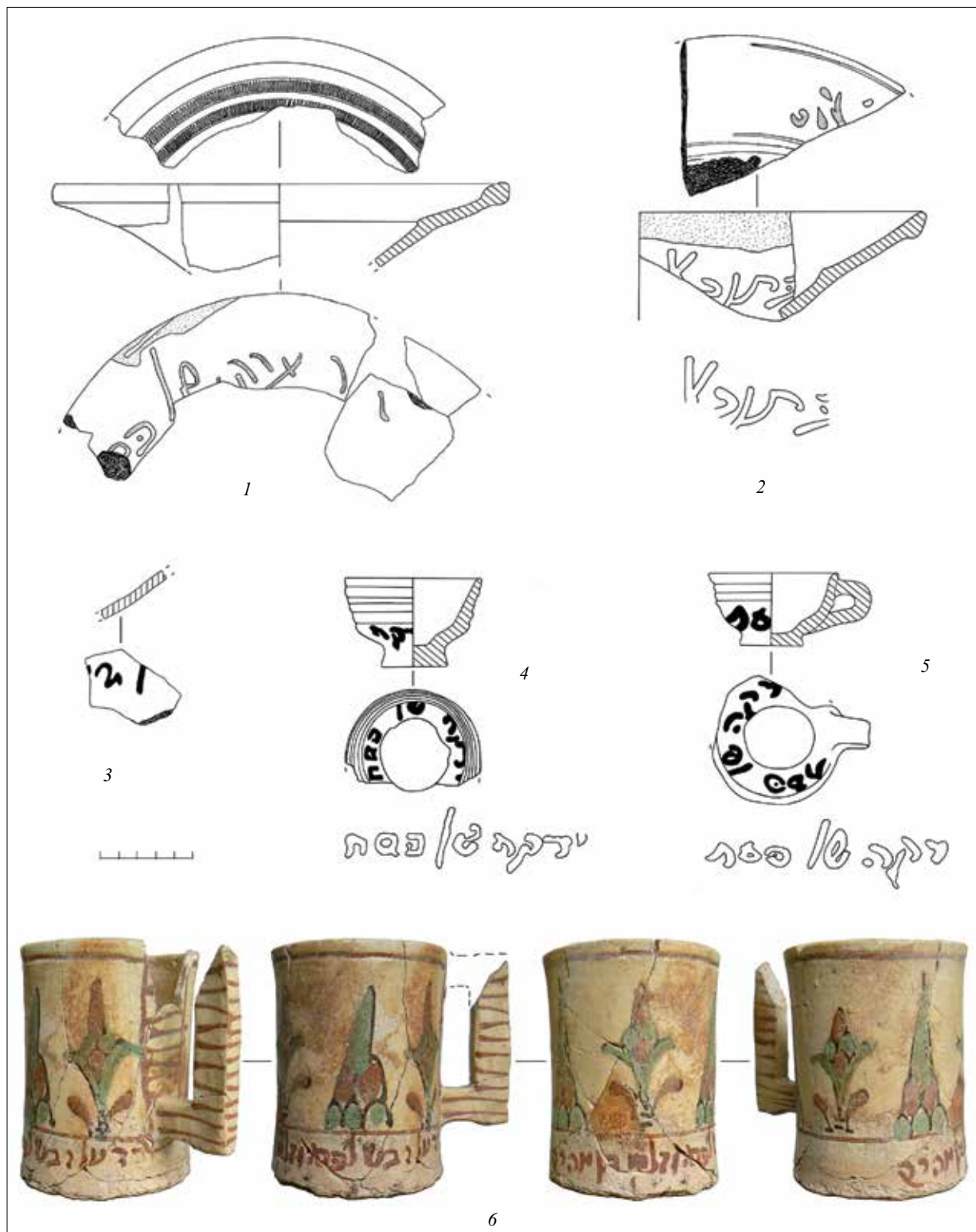

Рис. 2. Фрагменти керамічного посуду з написами, які походять з погребя першої половини XVII ст. в Острозі
 Fig. 2. Fragments of ceramic ware with inscriptions which come from the cellar of the first half of the 17th century in Ostroh.

ся в єврейському середовищі Білорусі в XVII—XVIII ст. Серед них був маленький кухлик із двома вушками зі скарбом монет XVII ст. із с. Єльна на Гродненщині з такими самими трьома літерами, який автор прочитав як напис на івриті «Песах» (Какареко 2010; 2016, с. 7-8, 10).

В Україні це питання досі не порушували, хоча виготовлення спеціального посуду для єврейських громад зафіксовано серед українських матеріалів XIX — початку XX ст. Так, фаянсові тарілки з написами на івриті, які виготовлялися спеціально для єврейського насе-

лення містечок до юдейських свят Песах і Ханука або до весілля, виготовлялися на українських фаянсових фабриках XIX ст. (Школьна 2013, с. 226, 229). У 1920-х рр. зафіксовано виготовлення гончарами с. Бубнівки на Поділлі спеціальних т. зв. пейзажових тарілок до свята Пасхи. Написів вони не мали, але, щоб не плутати зі звичайними тарілками, їх край робили брижастим (Шульгина 1929, с. 152). Варто відзначити, що через норми каршруту (для розділення м'ясного й молочного) виникла потреба тримати вдома декілька наборів посуду, що очевидно було можливо тільки в середовищі заможних єврейських родин. Третій повний комплект посуду традиційно тримали виключно до свята Песах, що пов'язано з дуже жорсткими заборонами використання квасного.

До єврейського ритуального посуду належать різноманітні обрядові предмети, але через проблеми з їх атрибуцією, систематизацією та класифікацією, а також низький рівень студій із юдаїки, він надалі лишається недоступним для вузького кола дослідників та широкого загалу. У Східній Європі з середини XVII ст. простежується поширення святкового єврейського посуду з написами, що пов'язується з ростом чисельності єврейських громад (Baron, Kahana 1975, р. 43-47). Атрибуція та класифікація цього посуду забезпечується завдяки написам на івриті або традиційному святковому декору. Представлені археологічні знахідки уможливили введення до наукового обігу надзвичайно цікавих екземплярів традиційного єврейського посуду.

Описаний вище комплекс посуду з пасхальними написами зі споруди 23 з Острога, датований першою половиною XVII ст., очевидно був призначений для Пасхального Седеру (символічний набір продуктів до святкової вечері) або для щоденного використання протягом свята. Тарілки з Білої Церкви й горщик з Арсеналу теж належать до цієї групи. Залучення додаткового набору посуду до свята пояснюється нормами кашруту та специфічними заборонами, пов'язаними з використанням квасного (Baron, Kahana 1975, р. 161). Під час семиденного пасхального свята заборонялося не тільки вживання в їжу, але й володіння «хамцом» (хлібні вироби та будь-які зернові продукти) в будь-якому вигляді. У зв'язку з цим традиційно використовувався комплект посуду спеціально для Песаха.

Серед традиційного релігійного посуду побутового призначення потрібно виділити єврейські скарбнички. Керамічні скарбнички як

релігійно-культурний феномен викликають неабиякий інтерес у дослідників. Перед науковцями постають питання визначення монетного комплексу скарбу як феномена соціально-економічного життя суспільства й пошуку критеріїв репрезентативності скарбу як джерела, опановування методики вивчення скарбів, що належать до різних епох і регіонів, розпрацювання принципів публікації відомостей про них. На підставі вивчення керамічних скарбничок, що зберігаються в музейних зібраннях і приватних колекціях, а також знайдених при проведенні археологічних розкопок, В. Какареко робить висновки про етнологічні особливості побутування скарбничок на землях Речі Посполитої та показує різноманітність зовнішнього вигляду й метрологічних параметрів скарбничок у різних регіонах країни (Какареко 2010; 2016, с. 10).

За цільовим призначенням необхідно виокремити два види скарбничок власне в єврейському середовищі. Перший пов'язаний зі способом зберігання грошей і коштовностей. Інший тип був пов'язаний суто з релігійними потребами, а власне пожертвуваннями (цдака). У юдаїзмі ставлення до благодійності ґрунтувалося на визнанні того, що бідна людина є невід'ємною частиною місцевої громади та пов'язана з її нормами. У кожній східноєвропейській єврейській громаді існували механізми надання допомоги як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Цдака як релігійний обов'язок здійснювати благодійництво, покладений в основу існування єврейської громади, спричинив поширення різних типів скарбничок для збирання пожертв (Elliott 1995, р. 213-215).

Скарбнички були дуже різноманітні за формою, але для збору цдаки найширше побутували в єврейських релігійних громадах Речі Посполитої на українських землях скарбнички у формі кухлів циліндричної форми з прямокутною або сферичною ручкою (рис. 2: 6; Орлов, Покас 1981, с. 15). Як правило, ці кухлі, конструкція й порядок використання яких чітко визначені релігійною традицією, зовні мало відрізнялися від звичайного селянського начиння. Більша частина таких кухлів була позбавлена прикрас або містила скромний орнаментальний поясок уздовж верхнього бортика (Kantsedikas, Romanovskaya, Volkovinskaya 1993, р. 63-64).

Зауважимо, що кухлі для збирання цдаки подібні за формою до чаш для омовіння рук (натілат ядайм), але мають абсолютно різне побу-

тове й ритуальне призначення. Через зовнішню подібність вітчизняні дослідники нерідко плутають між собою ці два предмети. Релігійне призначення кухлів для пожертвувань у єврейській громаді пов'язане з виконанням конкретних заповідей (міцвот). Традиційно до свята Песах з усіх членів общини збиралася десятина на закупівлю пшениці для виготовлення маці для найбільш бідних представників єврейської общини. Кухоль з Острога з написом «*kimkha de Piskha*» був призначений для збору цдаки на Песах (рис. 2: 6). Підготовка до свята починалася традиційно за місяць, під час свята Пурим зі збору пожертвування (івр. «*maot hitim*» — гроші на пшеницю), призначеного для того, щоб допомогти бідним придбати необхідні до Песаху продукти (Faierstein 2008, р. 1333). За релігійними традиціями, скарбничку для збирання пожертв мала бути в будь-якій громадській релігійній структурі (хедері, синагозі або ешиві), а також кожному єврейському домі. Із втратою єврейської автономії спостерігаються зміни в способі збору цдаки. До кінця XVIII ст. (розділи Речі Посполитої), коли єврейські громади були більш структуровані й мали автономію, керівники громад визначали суму до сплати «Кімха де Пісха» для кожного представника відповідно до його достатку (Katz 2000, р. 98-101).

Керівники єврейських громад закуповували на зібрані гроші зерно й розподіляли між нижчими верствами населення. Останні мали його змолоти і спекти мацу на свято. Пізніше біднякам почали роздавати вже готове борошно, а там, де неможливо безкоштовно добути дрова, роздавали й гроші на їх купівлю. З початку XIX ст. й до сьогодні стала розповсюджува-

тися традиція благодійної роздачі вже готової маці. Раніше, коли громада зобов'язувала кожного свого члена жертвувати гроші на «Кімха де Пісха», діяло правило заборони виплачувати її з грошей обов'язкової десятини (маасер). З часом це стало індивідуальним обов'язком (Elliott 1995, р. 221). Указана традиція гарантувала нижчим прошаркам населення матеріальну підтримку для виконання пасхальних заповідей. Поширеність цієї традиції серед єврейського населення України протягом століть підтверджується археологічними знахідками. Через неправильну атрибуцію нерідко скарбнички дослідники верифікують як чаші для омовіння рук та інші ритуальні предмети юдаїки.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що дана тема потребує детальних розвідок із залученням додаткових археологічних матеріалів, інтерпретації та введення до наукового обігу досі не описаних та неопублікованих матеріалів. Цінність даної статті полягає у верифікації, атрибуції та введенні до наукового обігу низки івритських написів на керамічному посуді ранньомодерного часу. Також представлені археологічні знахідки уможливили введення до наукового обігу надзвичайно цікавих екземплярів традиційного єврейського посуду. Вивчення питання єврейських написів на керамічному посуді, порушене в цій статті, сприяє дослідженню історико-культурних єврейсько-українських зв'язків на теренах ранньомодерної України.

Подяка

Автори висловлюють щире подяку М. В. Квітницькому, О. В. Стародубу і А. В. Борисову за допомогу в пошуку інформації про білоцерківські знахідки.

цї, присвяченої 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею, 25—27 травня 1994 року. Біла Церква, с. 21-23.

Прищеп, Б. А., Бондарчук, О. А., Позіховський, О. Л., Вертелецький, Д. О. 2009. *Науковий звіт про археологічні роботи в Острозі на ділянці на проспекті Незалежності, № 3 у 2008 році*. Фонди Державного історико-культурного заповідника міста Острога, № 36118/15251.

Чміль, Л. 2010. До питання про клейма на керамічному посуді XVII—XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 128-130.

Школьна, О. 2013. Фаянсовий трактирний посуд і «танжери» в побуті українців XIX — першої половини XX століття. *Мистецтвознавство України*, 13, с. 224-234.

Шульгина, Л. 1929. Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*, 2, с. 111-200.

Elliott, S. 1995. “Ve-yiheyu ‘aniyim (hagunim) bene betkha’: Tsedakah, ‘aniyim, u-pikuaḥ ḥevrati bi-kehilot yehude Eropah ben yeme ha-benayim le-re’shit ha-’et ha-ḥadashah”. In: Ben-Sasson, M. (ed.). *Dat ve-khalkalah*, Jerusalem: Merkaz zalman shazar le-toldot Israel, p. 209-231.

Какареко, В. 2010. Керамические копилки XVI—XVIII веков. In: Filipow, K., Kuklik, B. (eds.) *Pieniądz — symbol — władza — wojna: wspólne dziedzictwo Europy: Białoruś — Estonia — Litwa — Łotwa — Polska — Rosja — Rumunia — Słowacja — Ukraina*. Materiały z IX Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, Augustów, 8-11, IX, 2010, Warszawa, p. 132-144.

Какареко, В. 2016. Кладоведение Беларуси и его становление. Изучение монетных кладов второй половины XVII в. — первой четверти XVIII в. *Банкаўскі Веснік*, 1 (630), с. 3-10.

Левко, О. Н. 1992. *Средневековое гончарство Северо-Восточной Белоруссии*. Минск: Навука і тэхніка.

Орлов, Р. С., Покас, П. М. 1981. *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1981 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1981/27.

Орлов, Р. 1994. Замкова гора в Білій Церкві — визначна пам'ятка середньовічної культури Наддніпрянщини. В: Башинська, Л. С., Стародуб, О. В., Кашкін, Б. Й. (ред.). *Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури*. Матеріали науково-практичної конферен-

Faierstein, M. M. 2008. Passover. *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. New Haven: Yale University Press, 2, p. 1333-1335.

Kantsedikas, A., Romanovskaya, T., Volkovinskaya, Y. 1993. *Masterpieces of Jewish Art*. Moscow: Image.

Katz, J. 2000. *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*, trans. Bernard Dov Cooperman, New York: New York University Press.

Baron, S. W., Kahan, A. 1975. *Economic History of the Jews*, New York: Schocken Books.

Надійшла 27.09.2022

Bohdan A. Pryshchepa¹, Yuliia M. Rusakova², Lesia V. Chmil³

¹ DSc, Associate Professor, Rivne State Humanitarian University, ORCID: 0000-0003-0345-5994; archeol57@ukr.net

² PhD, Assistant Professor, Tiomkin School of Economics, Reichman University (IDC Herzliya), ORCID: 0009-0000-9611-9601, rusakovaj@gmail.com

³ PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Archaeology of Kyiv Department, ORCID: 0000-0002-0672-8110; chmil_lesia@iananu.org.ua

INSCRIPTIONS IN HEBREW ON CERAMIC WARE OF THE 17TH — 18TH CENTURIES

In the article the authors deal with the verification, attribution and introduction into scientific circulation of a number of Hebrew inscriptions on Early Modern ceramic vessels. This issue has not been raised in the Ukrainian archaeological publications yet. Such isolated inscriptions were previously wrongly interpreted as potters' marks. More than a dozen of vessels with inscriptions in Hebrew are known today. In particular, they were found during the excavations of three cities — Bila Tserkva, Kyiv, Ostroh. These are fragments of three plates, two small and one large mugs, which come from the cellar of the first half of the 17th century in Ostroh, two plates and a mug from the building of the late 17th — early 18th centuries in Bila Tserkva, as well as a pot from the building of the 17th century in Kyiv.

Two groups of inscriptions can be distinguished. The first one is Passover inscriptions on vessels that were obviously intended for the Passover Seder (a symbolic set of products for a holiday supper) or for daily usage during the holiday. Using an additional set of vessels to the holiday is explained by kashrut norms and specific prohibitions of kvass use. The mug with an inscription “*kimkha de Piskha*” (“flour for Pesach”) belongs to the second group. It was associated exclusively with religious needs and was intended for the collection of donations (tzadaka) on Passover. Tzadaka as a religious obligation to perform charity laid at the basis of the Jewish community existence. It led to the proliferation of different types of money boxes for collecting donations. In general, the topic requires detailed investigations with the involvement of additional archaeological materials, interpretation and introduction of hitherto unpublished materials into scientific circulation.

Key words: Kyiv, Bila Tserkva, Ostroh, 17th—18th centuries, Ceramic ware, Hebrew inscriptions.

References

- Kakareko, V. 2010. Keramicheskie kopilki XVI-XVIII vekov. In: Filipow, K., Kuklik, B. (eds.). *Pieniądz — symbol — władza — wojna: wspólne dziedzictwo Europy: Białoruś — Estonia — Litwa — Łotwa — Polska — Rosja — Rumunia — Słowacja — Ukraina*. Materiały z IX Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, Augustów, 8-11 IX 2010, Warszawa, p. 132-144.
- Kakareko, V. 2016. Kladovedenie Belarusi i ego stanovlenie. Izuchenie monetnykh kladov vtoroi poloviny XVII v. — pervoi chetverti XVIII v. *Bankajski Vesnik*, 1 (630), p. 3-10.
- Levko, O. N. 1992. *Srednevekovoe goncharstvo Severo-Vostochnoi Belorussii*. Minsk: Navuka i tekhnika.
- Orlov, R. S., Pokas, P. M. 1981. *Otchet o rabote Belotserkovskoi ekspeditsii v 1981 godu*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1981/27.
- Orlov, R. 1994. Zamkova hora v Bilii Tserkvi — vyznachna pamiatka serednovichnoi kultury Naddniprianshchyny. In: Bashynska, L. S., Starodub, O. V., Kashkin, B. Y. (eds.). *Problemy zberezhennia ta vidrodzhennia pamiatok istorii ta kultury*. Materialy naukovykh konferentsii, prysviachenoj 70-richchju Bilotserkivskoho derzhavnogo kraieznavchoho muzeiu. 25—27 travnia 1994 roku. Bila Tserkva, p. 21-23.
- Pryshchepa, B. A., Bondarchuk, O. A., Pozikhovskiy, O. L., Verteletskiy, D. O. 2009. *Naukovyi zvit pro arkeolohichni roboty v Ostrozi na diliansi na prospekti Nezalezhnosti, no. 3 u 2008 rotsi*. Fondy Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka mista Ostroha, no. 36118/15251.
- Chmil, L. 2010. Do pytannia pro kleima na keramichnomu posudi XVII—XVIII st. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, 19, p. 128-130.
- Shkolna, O. 2013. Faiansovi traktynni posud i “tanzhery” v pobuti ukraintsiv XIX — pershoi polovyny XX stolittia. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy*, 13, p. 224-234.
- Shulhyna, L. 1929. Hancharstvo v s. Bubnivtsi na Podilli. *Materialy do etnologii*, 2, p. 111-200.
- Elliott, S. 1995. “Ve-yihayu ‘aniyim (hagunim) bene betkha’: Tsedakah, ‘aniyim, u-pikuah ħevrati bi-kehilot yehude Eropah ben yeme ha-benayim le-re’shit ha-’et ha-ĥadashah”. In: Ben-Sasson, M. (ed.). *Dat ve-khalkalah*. Erusalem: Merkaz zalman shazar le-toldot Israel, p. 209-231.
- Faierstein, M. M. 2008. Passover. *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. New Haven: Yale University Press, 2, p. 1333-1335.
- Kantsedikas, A., Romanovskaya, T., Volkovinskaya, Y. 1993. *Masterpieces of Jewish Art*. Moscow: Image.
- Katz, J. 2000. *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*. (trans. Bernard Dov Cooperman). New York: Schocken Books
- Baron, S. W., Kahan, A., 1975. *Economic History of the Jews*. New York: New York University Press.